

МЕХАНІЗМИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

УДК 351:355.058

Сергій Андреев

докторант НАДУ при Президентові України, к.держ.упр.

ЦИВІЛЬНА ОБОРОНА ТА/АБО ЗАХИСТ КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ ВИЗНАЧЕННЯ СТРАТЕГІЧНИХ ЦІЛЕЙ І ПРІОРИТЕТІВ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

У статті показано, що однією з концептуальних проблем, притаманних процесу розбудови системи цивільної оборони України за період 1991-2016 рр., є проблема невизначеності стратегічних цілей та пріоритетів державного управління в цій сфері. Нагальною потребою для населення країни є створення якісно нової системи цивільної оборони, у той час як зараз відбувається формування такого самостійного напрямку державної політики, як «захист критичної інфраструктури», який є функціонально близьким до заходів цивільної оборони та забезпечення цивільного захисту. Проведено аналіз деяких основних положень концепції захисту критичної інфраструктури в Україні.

Ключові слова: державне управління, стратегічні пріоритети державного управління, мета державного управління, цивільна оборона, цивільний захист, критична інфраструктура, захист критичної інфраструктури, надзвичайні ситуації, попередження надзвичайних ситуацій та ліквідація їх наслідків.

Serhii Andreiev

*PhD in Public Administration, Doctoral student
of NAPA under the President of Ukraine*

CIVIL DEFENCE AND/OR PROTECTION OF CRITICAL INFRASTRUCTURE IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF DETERMINATION OF STRATEGIC GOALS AND PRIORITIES FOR PUBLIC ADMINISTRATION

Problem setting. *During the period of the contemporary history of Ukraine there were adopted a large number of regulatory legal acts of conceptual and programmatic nature regarding the development of civil defence. However, it wasn't contributed to its formation as a relatively isolated and independent sphere of public administration in Ukraine, progressive and comprehensive development of civil defence, qualitative institutional transformations in this system.*

Over the past two years in Ukraine it has been actively discussing and forming such a new and relatively independent direction of government policy as the «Protection of critical infrastructure», that testifies a significant change in the priorities of public administration in our country.

Paper objective. *The analysis of some key provisions of the protection of critical infrastructure conception in Ukraine developed by the National Institute for Strategic Studies, clarification of interrelation in this area of public policy with civil defence in light of the problem of defining the strategic objectives and priorities of public administration.*

Paper main body. *A differential peculiarity and the primary goal of the new generation wars is, above all, the capture or instituting of total control over the resources and territories, and the local population is doomed to eviction (voluntary or involuntary) at best, or to the languishing death or complete destruction at worst. There is a multiple excess of casualties among civilians in comparison with losses of military personnel in current military conflicts.*

The introduction and active discussion of the conception of critical infrastructure protection in the national expert community by all appearances indicates certain absolutization of technocratic and materialistic values over the humanistic, human-centric approach regarding national security, which is permanently articulated now and common for the developed countries (especially the US and the European Union states members). Thus, namely this approach, in our point of view, should prevail in the practice of public administration while implementing national interests.

According to the Article 3 of the Constitution of Ukraine a man, his/her life and health, the safety and security is the highest social value in Ukraine (rather than logistical or virtual infrastructure of state and society supporting activity), and the Law of Ukraine «On fundamentals of National Security of Ukraine» considers a man and citizens, their constitutional rights and freedoms on the first place among the other objects of national security.

In this regard, the strategic goal of public policy in creating a system of protection of critical infrastructure in Ukraine should be, ultimately, the provision of effective civil defence to the population from emergencies of various kinds, including military and social, as well as achieving his maximum vital activity security.

© Андреев С. А., 2016.

Conclusions of the research. *The protection by the citizens of their sovereign right to the territory and the right to life in this territory should be performed within the framework of civil defence activities (by all means, in the aggregate with the measures of territorial defence, mobilization training, implementation of public safety, protection of critical infrastructure protection, etc.).*

The need to create a qualitatively new system of civil defence is much more acute and urgent for the Ukrainian people today than creating a system of protection of critical infrastructure.

Our understanding is that the measures about protection of critical infrastructure should be planned and implemented within such an integrated focus area of public administration as «Civil Defence», and its development nowadays should be one of the main strategic objectives and priorities of the state policy of Ukraine.

Keywords: *governance, strategic priorities of government, the purpose of public administration, civil defense, civil protection, critical infrastructure and critical infrastructure protection, emergency, prevention of emergency situations and liquidation of their consequences.*

Сергей Андреев

докторант кафедри глобалістики, євроінтеграції та управління національною безпекою НАГУ при Президенті України, к.н. по гос.упр.

ГРАЖДАНСКАЯ ОБОРОНА И/ИЛИ ЗАЩИТА КРИТИЧЕСКОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ В УКРАИНЕ В КОНТЕКСТЕ ОПРЕДЕЛЕНИЯ СТРАТЕГИЧЕСКИХ ЦЕЛЕЙ И ПРИОРИТЕТОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ

В статье показано, что одной из концептуальных проблем, присущих процессу развития системы гражданской обороны Украины за период 1991-2016 гг., является проблема неопределённости стратегических целей и приоритетов государственного управления в этой сфере. Острой необходимостью для населения страны является создание качественно новой системы гражданской обороны, в то время как сейчас происходит формирование такого самостоятельного направления государственной политики, как «защита критической инфраструктуры», которое является функционально близким к мероприятиям гражданской обороны и обеспечения гражданской защиты. Проведён анализ некоторых основных положений концепции защиты критической инфраструктуры в Украине.

Ключевые слова: *государственное управление, стратегические приоритеты государственного управления, цель государственного управления, гражданская оборона, гражданская защита, критическая инфраструктура, защита критической инфраструктуры, чрезвычайные ситуации, предупреждение чрезвычайных ситуаций и ликвидация их последствий.*

За період новітньої історії України прийнято велику кількість нормативно-правових актів (указів Президента України, постанов і розпоряджень Кабінету Міністрів України тощо) концептуально-програмного характеру з питань розвитку цивільної оборони (далі – ЦО), захисту населення й територій від надзвичайних ситуацій (далі – НС), передусім, техногенного та природного характеру. За нашими оцінками, впродовж 1991–2016 рр. вищими органами державної влади прийнято близько десятка таких актів, аналіз яких було здійснено у роботі [1].

Істотна кількість законодавчих актів зі стратегічних аспектів становлення ЦО, протидії НС не сприяла концептуалізації та становленню ЦО як відносно відокремленої та самостійної сфери державного управління в Україні, поступовому та всебічному розвитку ЦО, у тому числі якісним інституційним перетворенням у цій системі.

Основне стратегічне положення Концепції ЦО України (1992 р.) про те, що відповідно до соціально-політичних та економічних змін, що відбуваються в державі, ЦО України підлягає реорганізації в напрямках удосконалення системи управління, реформи сил, розширення кола вирішуваних завдань і перегляду системи підготовки кадрів [2], на жаль, залишилось нормою-декларацією.

На тлі неоднозначних трансформаційних процесів у сфері ЦЗ, відомих військово-політичних подій на Сході України, незадовільної соціально-економічної ситуації в країні, нестабільного міжнародного становища у світі в цілому, протягом останніх двох років в Україні активно формується такий комплексний напрям державної політики, як «захист критичної інфраструктури» (далі – ЗКІ).

Зазначений напрям є функціонально близьким до заходів ЦО та забезпечення ЦЗ, але його поява й активне обговорення, на наш погляд, свідчить про суттєву зміну стратегічних пріоритетів державного управління в нашій країні, що може призвести до того, що заходи із забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері ЦЗ відійдуть на другий план.

Науково-теоретичні та прикладні питання розвитку державних систем ЦО, ЦЗ та їх аналогів, зокрема у контексті забезпечення національної безпеки й оборони держави, досліджували такі вчені, як: Н. Брушлинський, А. Возженіков, Ю. Воробійов, В. Гречанінов, М. Долгін, Л. Жукова, Н. Клименко, С. Мосов, Б. Порфир'єв, Г. Ситник, В. Тищенко, М. Фалєєв, В. Федоренко та ін.

У свою чергу, питання ЗКІ розглядалися у роботах вітчизняних науковців, у тому числі: В. Бегуна, Д. Бі-

рюкова, Д. Бобра, В. Гречанінова, В. Заславського, С. Кондратова, А. Мороза, О. Суходолі.

У більшості публікацій відсутні конкретні шляхи вирішення проблем, пов'язаних із теоретико-методологічним обґрунтуванням місця та ролі ЦО, як, утім, і заходів з ЦЗ, у системі національної безпеки держави. Також на сьогодні в науковій літературі не висвітлене питання щодо взаємовідношення заходів ЦО та ЦЗ із завданнями щодо ЗКІ у контексті цілепокладання та пріоритетів державного управління.

Мета

Метою статті є проведення аналізу деяких основних положень концепції ЗКІ, викладеній у Зеленій книзі з питань захисту критичної інфраструктури в Україні (далі – Зелена книга), підготовленої Національним інститутом стратегічних досліджень (далі – НІСІ) [3], з'ясування взаємозв'язку цього напрямку державної політики з ЦО в контексті визначення стратегічних цілей та пріоритетів державного управління.

Виклад основного матеріалу

Під критичною інфраструктурою (далі – КІ) України розробники Зелені книги розуміють «...системи та ресурси, фізичні чи віртуальні, що забезпечують функції та послуги, порушення яких призведе до найсерйозніших негативних наслідків для життєдіяльності суспільства, соціально-економічного розвитку країни та забезпечення національної безпеки...», а термін «захист критичної інфраструктури» пропонують визначати як «...комплекс заходів, реалізований в нормативно-правових, організаційних, технологічних інструментах, спрямованих на забезпечення безпеки та стійкості критичної інфраструктури...» [3, с. 8].

Не можна заперечувати тієї обставини, що ефективний ЗКІ сьогодні має бути одним із пріоритетів державної політики як з точки зору забезпечення суверенітету України та її обороноздатності, так і з огляду її сталого розвитку на довгострокову перспективу. Саме тому в Стратегії національної безпеки України загрози безпеці КІ вперше виділені в окрему підгрупу зпоміж інших загроз національній безпеці (далі – НБ) [4]. Йдеться про такі загрози, як:

- критична зношеність основних фондів об'єктів інфраструктури України та недостатній рівень їх фізичного захисту;
- недостатній рівень захищеності КІ від терористичних посягань і диверсій;
- неефективне управління безпекою КІ та систем життєзабезпечення.

Також у вказаній Стратегії, виходячи з окресленого переліку загроз, визначені пріоритети забезпечення безпеки КІ:

- комплексне вдосконалення правової основи захисту КІ;
- створення системи державного управління безпекою КІ;
- посилення охорони об'єктів КІ, зокрема енергетичної і транспортної;
- налагодження співробітництва між суб'єктами захисту КІ;
- розвиток державно-приватного партнерства у сфері запобігання надзвичайним ситуаціям на об'єктах КІ та реагування на них;
- розробка та запровадження механізмів обміну інформацією між державними органами, приватним сектором і населенням стосовно загроз

КІ та захисту чутливої інформації у цій сфері;

- профілактика техногенних аварій на об'єктах КІ та оперативне і адекватне реагування на них, локалізація і мінімізація їх наслідків;
- розвиток міжнародного співробітництва у цій сфері [4].

Виконаний нами аналіз деяких положень презентованої НІСІ Зелені книги, результати якого ширше представлені в роботі [5], дає підстави для висновку про те, що вона є результатом плідної роботи групи поважних вітчизняних та іноземних експертів, має глибокий рівень аналітики та, в цілому, високий науково-експертний рівень підготовки. Однак, разом із цим, вважаємо за доцільне висловити свою скромну думку стосовно окремих концептуальних положень Зелені книги, які, на наш погляд, є досить дискусійними.

Як видно із запропонованих підходів до трактування поняття «критична інфраструктура», а також до визначення секторів, об'єктів, систем та ресурсів, що можуть бути віднесені до КІ [3, с. 8-11], більшість цих об'єктів підпадає під категорію «об'єкти цивільної оборони», яка, свого часу, широко використовувалась у законодавстві колишнього СРСР. Підходи до категоризації об'єктів ЦО та віднесення територій певних адміністративно-територіальних одиниць чи міст до груп з ЦО цілком можна було б, у певній частині (після відповідного аналізу), застосувати для визначення ознак критичності об'єктів та систем КІ.

Не можна не погодитись із визначеними у Зеленій книзі завданнями щодо ЗКІ, але, в той же час, вважаємо за необхідне зазначити наступне.

Значна частина наведених завдань належить до категорії завдань ЦО. Так, наприклад, як бачимо із аналізу доктринальних джерел з питань ЦО радянського періоду, однією із чотирьох основних груп завдань ЦО були завдання, спрямовані на підвищення стійкості роботи об'єктів народного господарства в умовах воєнного часу. Розв'язання цього завдання передбачало розосередження виробничих сил по території країни, організацію надійних економічних зв'язків, стійку кооперацію та дублювання виробництва, створення достатніх та розосереджено розташованих матеріальних резервів й запасів, а також упровадження норм проектування інженерно-технічних заходів при розвитку та новому будівництві міст та об'єктів народного господарства [6, с. 12].

Експерти відзначають, що відмінною особливістю війн нового покоління є те, що їх мета – це захоплення ресурсів й територій, але без місцевого населення, приреченого у кращому випадку на виселення, у гіршому на повне знищення. Це і визначає головний удар, який агресор завдає у першу чергу по мирному населенню. Усі військові конфлікти за останнє століття мають постійну тенденцію багатократного перевищення жертв серед мирного населення у порівнянні з втратами військовослужбовців [7, с. 495].

Статистика жертв у світових війнах ХХ ст. показує збільшення відносної кількості жертв серед мирного населення у порівнянні з військовими втратами. Втрати цивільного населення у Першу світову війну були в 20 раз менші за бойові, у Другу світову війну приблизно однакові, у В'єтнамі в 9 разів більше бойових, а у подальших локальних війнах втрати цивільного населення перевищують бойові втрати 10-15 разів та є тенденція до їх збільшення [8, с. 30].

Як зазначає вітчизняний експерт Д. Бобро, посилаючись на дані джерела – Global Terrorism Database [9], КІ стала об'єктом нападу для порівняно незначної кількості терактів (до 10-15 %), тоді як основна кількість останніх спрямовувалася проти людей [10, с. 85].

З огляду на це, на нашу думку, стратегічною метою державної політики при формуванні та вдосконаленні системи ЗКІ України має бути, в кінцевому підсумку, забезпечення ефективного ЦЗ населення від НС різного характеру, усебічне та максимально можливе досягнення безпеки його життєдіяльності та розвитку, а не абстрактне формулювання – «розбудова безпекового партнерства для підвищення безпеки та забезпечення стійкості національної критичної інфраструктури» [3, с. 15].

Проте, викладена у Зеленій книзі концепція ЗКІ від різного роду ризиків й загроз, насамперед, виділення відповідних фізичних та віртуальних об'єктів (систем та ресурсів) як одного з основних об'єктів НБ, зі всією очевидністю свідчить про певну абсолютизацію технократичних та матеріалістичних цінностей над гуманістичним, людиноцентричним підходом щодо забезпечення НБ, який сьогодні постійно артикулюється та є характерним для розвинених країн світу (передусім США та країн-членів Європейського Союзу), а отже, саме такий підхід, на наш погляд, має домінувати у практиці державного управління при реалізації національних інтересів.

У даному контексті треба акцентувати увагу на тому, що відповідно до ст. 3 Конституції України найвищою соціальною цінністю в Україні є саме людина, її життя і здоров'я, а також недоторканність і безпека (а не матеріально-технічна чи віртуальна інфраструктура забезпечення життєдіяльності держави й суспільства – прим. авт.), а у Законі України «Про основи національної безпеки України» людина і громадяни, їхні конституційні права і свободи зазначені на першому місці серед інших об'єктів НБ [11, ст. 3].

Отже, у Зеленій книзі, а також й у більш конкретних нормативних документах стратегічного та програмного характеру, які неодмінно у подальшому будуть розроблятися на її основі, засадничою ідеєю має бути наукове обґрунтування та практична реалізація комплексу заходів, які мають за мету, передусім, захист населення від НС різного характеру. Саме для цього, власне, й має забезпечуватись ЗКІ, як один із визначальних напрямів у комплексі інших заходів щодо забезпечення безпеки людини (індивіда) та суспільства. Іншими словами, стратегічною метою державної політики при формуванні та вдосконаленні системи ЗКІ України має бути забезпечення належного ЦЗ, а мета, як відомо, є основним структуроутворюючим чинником при формуванні будь-якої системи.

Наприклад, В. І. Ізмалков відносить забезпечення захищеності критично важливих для національної безпеки держави об'єктів та збереження об'єктів, необхідних для сталого функціонування економіки та виживання населення в умовах воєнного часу, до системи заходів та дій, що здійснюються у межах ЦЗ [12, с. 163] – відповідно до Федерального закону Російської Федерації «Про цивільну оборону» від 12.02.1998 № 28-ФЗ забезпечення стійкості функціонування організацій, необхідних для виживання населення під час воєнних конфліктів або внаслідок цих конфліктів, а також при

НС природного та техногенного характеру є одним із основних завдань ЦО [13, ст. 2].

У свою чергу, одним із основних завдань єдиної державної системи попередження і ліквідації НС Росії є здійснення цільових та науково-технічних програм, спрямованих на попередження НС та підвищення стійкості функціонування організацій, а також об'єктів соціального призначення в НС [14, ст. 4].

Зелена книга, на наш погляд, не дає однозначної відповіді на питання про те, чи формування та реалізація державної політики щодо ЗКІ України будують законодавчо визначені як самостійний, відносно відокремлений напрям державно-владної діяльності та окремих напрямів забезпечення НБ, чи-то здійснення відповідного напрямку державної політики буде охоплюватись якоюсь іншою (чи одночасно декількома) сферами державного управління, як-то: забезпечення ЦЗ, техногенної, енергетичної, воєнної, громадської, державної безпеки тощо.

Разом з тим, дуже важливою є науково обґрунтована концептуалізація ЗКІ в системі інших заходів щодо забезпечення НБ, а також визначення структурних зв'язків з іншими елементами системи забезпечення НБ, оскільки від цього, багато в чому, залежить ефективність обраної державою інституційної моделі ЗКІ, механізму правового регулювання, визначення органів державної влади, відповідальних за цей напрям діяльності, оптимальний розподіл повноважень та меж відповідальності між ними тощо.

Заходи щодо створення ефективної системи ЗКІ цілком могли б реалізовуватись у межах системи заходів ЦО України та у тісному взаємозв'язку і при належній координації із іншими заходами щодо забезпечення НБ. Однак, урахувавши той факт, що систему ЦО України наразі ліквідовано, а єдину державну систему цивільного захисту (далі – ЄДС ЦЗ) поки не створено, вірогідність реалізації такої пропозиції в найближчій перспективі є вкрай низькою.

До того ж, Державна служба України з надзвичайних ситуацій, далі – ДСНС (яка здійснює безпосереднє керівництво діяльністю ЄДС ЦЗ), навіть за належної організаційної та інформаційно-аналітичної підтримки з боку Ради національної безпеки і оборони України, провідна роль якої у питаннях ЗКІ є очевидною, навряд чи сьогодні інституційно спроможна посилити такий масштабний напрям забезпечення НБ, як координація дій інших державних органів, зокрема зацікавлених центральних органів виконавчої влади, у питаннях формування та реалізації державної політики із ЗКІ України.

В умовах світових і регіональних війн, збройних та інших соціальних конфліктів будь-якого характеру й масштабу населення кожної країни є резервом збройних сил, тому держава повинна готувати свій народ, громадянське суспільство для оборони у разі нападу ворога. Це є особливо важливим в епоху глобалізації, коли чимала частка реальних ризиків і загроз, у процесі застосування сучасних гібридних й конвергентних способів ведення війн, мають прихований, латентний характер та не усвідомлювані більшістю населення країн, що розвиваються.

Не викликає сумнівів той факт, що з ліквідацією систем ЦО, нехай навіть шляхом їх реорганізації (перетворення) в системи ЦЗ, неминуче слабшає оборо-

нна могутність держави, що з позиції забезпечення суверенітету, національної безпеки та обороноздатності є абсолютно неприйнятним.

Військові та збройні конфлікти в новітній світовій історії: в Іраку, Афганістані, Югославії, Чечні, Ємені, Лівії, Сирії, на сході України переконливо довели безальтернативність й гостру необхідність усебічного розвитку систем ЦО шляхом удосконалення наукових, економічних, правових, інституційних та інших засад їх функціонування, розширення спектру розв'язуваних завдань. Ці конфлікти наочно продемонстрували, до чого можуть призвести кон'юнктурні ідеалістичні концепції й теорії про девоєнізацію ЦО та їх трансформування у системи ЦЗ, переорієнтацію ЦО на виконання завдань гуманітарного характеру в умовах НС мирного часу.

☞ Захист громадянами свого суверенного права на територію, а також права на життя на цій території необхідно здійснювати в рамках заходів ЦО (у сукупності, безумовно, із заходами щодо територіальної оборони, мобілізаційної підготовки, забезпечення громадської безпеки, ЗКІ тощо). Для народу України потреба у створенні якісно нової системи ЦО сьогодні є набагато актуальнішою та гострішою, ніж створення системи ЗКІ.

Вважаємо, що заходи щодо ЗКІ повинні плануватись й реалізовуватись у межах такого комплексного напряму державного управління, як «Цивільна оборона», котрий має бути в сучасних умовах однією із основних стратегічних цілей та пріоритетом державної політики України.

Література.

1. Андреев С. О. Проблеми концептуального характеру щодо розбудови єдиної державної системи цивільного захисту України / С. О. Андреев // Вісник НАДУ при Президентіві України. – 2013. – № 2. – С. 71–80.
2. Про Концепцію Цивільної оборони України : постановою Верховної Ради України від 28.10.1992 № 2746-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 47. – Ст. 649.
3. Зелена книга з питань захисту критичної інфраструктури в Україні : аналітична доповідь / Д. С. Бірюков, С. І. Кондратов, О. І. Насвіт, О. М. Суходоля. – К. НІСД, 2015. – 35 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/public/File/2015_table/Green%20Paper%20on%20CIP_ua.pdf
4. Про Стратегію національної безпеки України : рішення Ради національної безпеки і оборони України від 06.05.2015, введено в дію Указом Президента України від 26.05.2015 № 287/2015 // Офіційний вісник України. – 2015. – № 43. – Ст. 1353.
5. Ситник Г. П. Про деякі актуальні питання захисту критичної інфраструктури в Україні / Г. П. Ситник, С. О. Андреев // Наук.-інформ. вісн. Акад. нац. безпеки : наук. журн. – К. : ГО «Академія національної безпеки». – Вип. 3-4 (7-8). – 2015. – С. 116–131.
6. Гражданская оборона. – М. : Воениздат, 1976. – 384 с.
7. Байда С. Е. Угрозы военно-политического характера и социальной нестабильности в России и меры противодействия / С. Е. Байда // Успешность развития социальных систем и государственная политика и управление : Сб. матер. Всеросс. научн.-общ. конф. (г. Москва, 28 ноября 2014 г.). – М. : Наука и политика, 2015. – С. 494–504.
8. Байда С. Е. Оценка возможности инициирования мега-катастроф с применением существующих технических средств и технологий и экспертиза случаев их применения / С. Е. Байда // Стратегия гражданской защиты : проблемы и исследования. – 2010. – Т. 2. – № 1 (2). – С. 23-44.
9. Global Terrorism Database [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.start.umd.edu/gtd/>
10. Бобро Д. Г. Визначення критеріїв оцінки та загрози критичній інфраструктурі / Д. Г. Бобро // Стратегічні пріоритети : наук.-аналіт. щокварт. зб. – К. : Національний інститут стратегічних досліджень. – 2015. – № 4 (37). – С. 83–93. – (Серія «Економіка»).
11. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.2003 № 964-IV // Офіційний вісник України. – 2003. – № 29. – Ст. 1433.
12. Измалков В. И. Современные взгляды на стратегию гражданской защиты / В. И. Измалков // Стратегия гражданской защиты : проблемы и исследования. – 2014. – Т. 2. – № 2. – С. 163-170 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-vzglyady-na-strategiyu-grazhdanskoj-zaschity>
13. Федеральный закон Российской Федерации «О гражданской обороне» от 12.02.1998 № 28-ФЗ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://base.garant.ru/178160/1/#block_100
14. Федеральный закон Российской Федерации «О защите населения и территорий от чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера» от 21.12.1994 № 68-ФЗ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://base.garant.ru/10107960/1/#block_100.